

Jacobus de Voragine

Legenda aurea

Levens van de heiligen

VERTAALD EN INGELEID DOOR

Ton Hilhorst en Carolien Hilhorst-Boink

Boom Amsterdam

2025

Deze uitgave kon mede tot stand komen dankzij de zeer gewaardeerde ondersteuning door de Stichting voor Oudchristelijke Studiën, Stichting Sormani Fonds, Stichting fonds ssn en het Prins Bernhard Cultuurfonds. Het Cultuurfonds beheert ruim 400 Cultuurfondsen op Naam. Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage uit het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde Charema Fonds voor geschiedenis en kunst.

Eerste en tweede druk als Gebonden editie met kleurenbeeld: 2022

Derde druk als Gebonden editie met kleurenbeeld: 2023

Vierde druk als Paperback met houtsnedes in zwart-wit: 2025

© 2025 Ton Hilhorst en Carolien Hilhorst-Boink (vertaling en inleiding),

Boom Uitgevers Amsterdam

ISBN 9789024473885

NUR 320, 654, 680, 684

Boekverzorging Brigitte Slangen

Lithografie All-Print Wijchen

www.boom.nl

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichtinguvo.nl.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Inhoud

i. Jacobus de Voragine, leven en werk	7
ii. De <i>Legenda aurea</i>	12
iii. Achtergronden	25
iv. De <i>Legenda aurea</i> in de loop van de eeuwen	68
Bibliografie	80
Leeswijzer	86
<i>Legenda aurea</i>	89
Lijst van varianten	1007
Dankwoord	1011
Personenregister	1012

Jacobus de Voragine, leven en werk

Jacobus de Voragine of, zoals de Italianen zeggen, Iacopo da Varazze, was een vruchtbare schrijver en tevens een bestuurder van formaat. Zo komt het dat over zijn leven het een en ander bekend is gebleven.¹ De beste gegevens zijn te vinden in zijn eigen werk, met name zijn *Kroniek van Genua*, waarin hij over zichzelf komt te spreken bij het behandelen van de bisschoppen van Genua. Zo deelt hij daar mee dat hij in 1244 intrad bij de dominicanen in Genua, en wel in zijn *adolescentia*, dat is het tijdvak tussen het vijftiende en achtentwintigste levensjaar. Dat laat een grote speelruimte voor het bepalen van zijn geboortejaar, maar algemeen wordt aangenomen dat hij op zo vroeg mogelijke leeftijd intrad; hij zal dus, zo concludeert men, zijn geboren tussen 1226 en 1230.

Over zijn geboorteplaats zijn de meningen verdeeld. Uit zijn naam *Iacobus de Voragine* of *Varagine*, ‘Jacobus van Varazze’, kan men afleiden dat hij werd geboren in Varazze, een stadje aan de Middellandse Zee ten westen van Genua. Maar in Genua zelf woonde een familie De Varagine, dus het is mogelijk dat hij in die stad werd geboren. Hij spreekt zich daarover zelf niet uit; Varazze noemt hij nergens in zijn geschriften. Toch kan Varazze wel degelijk zijn geboorteplaats zijn: de dominicanen noemden zich gewoonlijk naar de plaats waar ze vandaan kwamen, en zij niet alleen.² Dat de burgers van Varazze hem altijd als een van de hunnen hebben beschouwd, zegt niet alles, maar de kerkelijke overheid achtte deze overtuiging voldoende gefundeerd om toe te stemmen in een translatie: op 6 december 1974 werden Jacobus’ stoffelijke resten, die tot dan toe in Genua werden bewaard, met grote plechtigheid overgebracht naar de kerk San Domenico in Varazze.³

In elk geval was het in Genua dat Jacobus intrad bij de dominicanen, in het klooster dat werd gesticht in 1220 en na de heiligverklaring van Dominicus de naam ‘con-

- 1 Zie voor Jacobus’ levensloop V. Ferrua, ‘Istanze e antitesi dell’*Ordo Praedicatorum* nella Vita e nell’opera di Iacopo da Varazze’ in Bertini Guidetti 2001, 31-46; Casagrande 2004, 92-102; Häuptli 2014, 14-23.
- 2 Talloze voorbeelden in *Lexikon des Mittelalters*, van Adam van Usk tot Gerard Zerbold van Zutphen. Voor de dominicanen zie W.A. Hinnebusch, *The History of the Dominican Order: Origins and Growth to 1500*, Staten Island, New York 1966, 292.
- 3 G. Airaldi, *Iacopo da Varagine tra santi e mercanti*, Milano 1988, 147-150; F. Damele en G. Ghione, *Iacopo da Varagine e la sua terra natale*, Varazze 1997, 34 en 80.

vent van de heilige Dominicus' kreeg.⁴ Over de eerste drieëntwintig jaar na zijn intrede hebben we weinig gegevens. Na zijn noviciaat kreeg hij zijn wetenschappelijke opleiding in de theologie; op het programma stonden vooral de Heilige Schrift, de *Sententies* van Petrus Lombardus (ca. 1095-1160) en de *Scholastieke geschiedenis* van Petrus Comestor (ca. 1100-1179). Na het voltooien van zijn opleiding is hij ongetwijfeld als prediker opgetreden en zeer waarschijnlijk ook als lector (leraar in de godgeleerdheid) aan een convent. Zijn bestuurlijke talenten zullen niet onopgemerkt zijn gebleven; men zegt dat hij prior werd in Genua en later in Asti (een stad tussen Genua en Turijn), maar zekerheid hebben we daarover niet.

8

Het eerste vaststaande feit na dat van zijn intrede is zijn verkiezing tot prior-provinciaal van de dominicaanse provincie Lombardije, die heel Noord-Italië en de noordelijke helft van Midden-Italië omvatte. Hij bekleedde dit zware ambt tussen 1267 en 1277, en nog eens tussen 1281 en 1286. In deze laatste periode nam hij tussen 1283 en 1285 tevens het bestuur van de hele orde waar, in afwachting van de verkiezing van een nieuwe magister-generaal. Zijn bestuurlijke taken brachten mee dat hij vaak op reis moest, voor de visitatie van conventen en het bijwonen van kapittels – provinciale kapittels, die hij voorzat, maar ook generale kapittels, die vaak buiten Italië werden gehouden. Zo moet hij in 1273 hebben deelgenomen aan het generaal kapittel van zijn orde in Pest, in 1277 in Bordeaux en in 1282 in Wenen. In 1288 was hij kandidaat voor het ambt van aartsbisschop van Genua, maar zijn benoeming volgde pas in 1292. Een van zijn grote daden in deze functie was, dat hij in januari 1295 een verzoening tot stand wist te brengen tussen de twee politieke partijen die de stad verscheurden, de Ghibellijnen en de Guelfen. Maar tot zijn ontgoocheling werd de vrede al aan het eind van het jaar verbroken. Jacobus stierf in de nacht van 13 op 14 juli 1298. Begraven werd hij in de kerk van het dominicanenconvent in Genua, vanwaar de stoffelijke resten in 1798 werden overgebracht naar een andere dominicanenkerk in de stad, de Santa Maria di Castello, en vandaar, zoals gezegd, in 1974 naar de San Domenico in Varazze. Intussen was Jacobus de Voragine al in 1816 zaligverklaard; zijn feestdag is 13 juli.

Jacobus was niet alleen een bestuurder; hij was ook een schrijver, die met zijn werken een grote schare lezers wist te bereiken. Zijn voornaamste geschriften noemt hij zelf aan het slot van zijn *Kroniek van Genua*; het zijn, in de volgorde waarin hij ze opgeeft en met de nu gangbare titels: *Gulden Legende* (*Legenda aurea*), *Preken over de heiligen*, *Preken over de zondagsevangelien*, *Preken over de evangelien van de veertigdag-tijd*, *Mariaboek* en *Kroniek van Genua*.⁵ We kunnen de ontstaanstijd van deze werken niet tot op het jaar nauwkeurig vaststellen, maar Jacobus geeft ons wel enige aan-

4 Een convent is een klooster in de zin van een kloostergemeenschap. Zie voor het convent van Genua W. Piastra, *Storia della Chiesa e del Convento di S. Domenico in Genova*, [Genova] 1970.

5 Uitvoering bespreking van Jacobus' geschriften inclusief de onechte in Monleone 1 1941, 99-179, kort samengevat in Casagrande 2004, 94-100.

wijzingen. Zo houdt hij in de genoemde titels, naar we mogen aannemen, een chronologische volgorde aan, zodat we tenminste een relatieve datering hebben. Verder doet hij in twee werken een uitspraak over de tijd waarin hij ze schreef⁶ en vermeldt de colofon van bepaalde handschriften dat de derde prekenbundel werd geschreven in 1286.⁷ De specialisten hebben meer argumenten aangevoerd, zoals zijn gebruik van bepaalde recente bronnen en ontleningen aan zijn werk door tijdgenoten, maar deze zijn niet boven alle twijfel verheven. Over de datering van de hoofdwerken kunnen we het volgende opmerken.

Aan de *Legenda aurea*, zijn eerste werk, zal Jacobus begonnen zijn nadat hij zijn opleiding had voltooid en zich enigszins had bewezen als lector en/of prediker, zodat hij toestemming (of opdracht) kreeg zich te wijden aan dit grote project. Het was afgesloten tussen 1259 en 1273: het eerste jaartal vermeldt Jacobus nog in het hoofdstuk over Petrus de Martelaar (61,244), het tweede is het jaartal van het oudst bekende handschrift van de *Legenda aurea*.⁸ Häuptli heeft aangetoond dat dit tijdvak nog kan worden ingeperkt tot de jaren 1263-1266: Jacobus gebruikt nog de officiële, door Bonaventura geschreven, legende van Franciscus, die door het generale kapittel van de franciscanen op 20 mei 1263 werd goedgekeurd, maar hij liet elementen van de oudere Franciscuslegenden, geschreven door Thomas van Celano, in zijn tekst staan. Drie jaar later, op 16 mei 1266, besloot het generale kapittel deze oudere legenden te vernietigen. In overeenstemming daarmee zou Jacobus ongetwijfeld de bedoelde elementen uit zijn tekst hebben verwijderd als hij er toen nog aan had gewerkt.⁹ Een ander argument voor 1266 als eindtermijn is het gegeven dat de dominicaan Bartholomeüs van Breganze gebruikmaakt van de *Legenda aurea* in zijn in 1266 voltooide werk *Sermones de beata virgine*.¹⁰ Dat neemt niet weg dat Jacobus ook later nog wijzigingen en toevoegingen kan hebben aangebracht; de mate waarin dat gebeurd kan zijn, wordt later behandeld.

De drie prekenbundels volgden op de *Legenda aurea* en zijn waarschijnlijk voltooid voordat hij in 1292 tot het ambt van aartsbisschop werd geroepen. De laatste bundel, in de volgorde waarin hij de bundels noemt, is volgens de colofon in handschrift L geschreven in 1286;¹¹ hij zal dus alle drie de bundels geschreven hebben tussen 1267 en 1286. Daarop wijst de eerdergenoemde colofon; bovendien zou het vreemd zijn als hij al zijn andere geschriften geproduceerd zou hebben in de zes jaren dat hij aartsbisschop was. Het *Mariaboek* kwam, zoals hij zelf meedeelt, tot stand toen hij

6 Monleone I 1941, 102 en 122-123.

7 Casagrande 2004, 96.

8 Zie over dit handschrift Fleith 1991, 164; Häuptli 2014, 60-61.

9 Zie Häuptli 2014, 47-50.

10 Zoals aangetoond door L. Gaffuri, 'Per una storia della primitiva diffusione della «Legenda aurea»: i «Sermones de beata Virgine» del domenicano Bartolomeo da Breganze († 1270)', *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 27 (1991) 223-255.

11 Tekst in G.P. Maggioni (uitg.), *Iacopo da Varazze, Sermones Quadragesimales*, edizione critica, Firenze 2005, 544; vgl. ib. xiv.

aartsbisschop was, dus tussen 1292 en 1298, wellicht tussen 1293 en 1295. Ook de *Kroniek van Genua* schreef hij naar eigen zeggen als aartsbisschop; het relaas loopt door tot het jaar voor zijn dood, dus tot in 1297.

De *Legenda aurea* zullen we in hoofdstuk 11 behandelen. Over de andere geschriften een enkel woord.

De drie werken aangeduid met *Preken* (*Sermones*) zijn eigenlijk meer preekmodellen dan preken. Het is materiaal waarmee zijn medebroeders, die her en der voor het gewone kerkvolk in de volkstaal moesten preken, hun voordrachten vorm konden geven. De uiteenzetting heeft een vaste structuur: Jacobus begint met het opnoemen van de (meestal drie) aspecten die in het gekozen onderwerp onderscheiden kunnen worden en werkt deze dan een voor een uit. Zijn betoog wordt geïllustreerd met Bijbelcitaten, soms citaten van kerkvaders en latere kerkelijke schrijvers, zoals Bernardus, en een enkele keer citaten of anekdoten uit klassieke Latijnse auteurs. Alle drie de bundels houden zich, net zoals de *Legenda aurea*, aan de volgorde van de feesten van het kerkelijk jaar. De *Preken over de heiligen* herinneren nog sterk aan de *Legenda aurea*; het verschil is dat Jacobus hier niet legenden in ingekorte vorm weergeeft, maar beschouwingen in scholastieke vorm biedt. Net als in het eerdere werk beperkt hij zich niet tot heiligen, maar behandelt hij ook feesten als Kerstmis, Witte Donderdag, Kruisvinding en Drie-eenheid. In de *Preken over de zondagsevangeliën* kiest Jacobus een uitspraak uit het evangelie van de desbetreffende zondag voor een uiteenzetting van een theologisch onderwerp. Voor iedere zondag heeft hij drie preekmodellen, ter ere van de Drie-eenheid, de heilige Maagd en sint Dominicus. Er is een vertaling in het Middelnederlands. De *Preken over de evangeliën van de veertigdagentijd* hebben hetzelfde karakter. Aan iedere dag van de vastentijd zijn twee preekmodellen gewijd.

Het *Mariaboek* kan eveneens beschouwd worden als een verzameling preekmodellen, maar het heeft toch een heel eigen karakter. Naar de vorm zijn de 161 teksten alfabetisch gerangschikt volgens het beginwoord van iedere tekst; bovendien bevat iedere eerste zin de naam Maria: *Arbor celestis est uirgo Maria*, *Aurora dicitur virgo Maria* (Een hemelse boom is de Maagd Maria, Dageraad heet de Maagd Maria). Jacobus had ongetwijfeld een grote verering voor de heilige Maagd, en aan het eind van een lange loopbaan liet hij zich de kans niet ontnemen een werk speciaal aan haar te wijden. Het werk werd ook in onze streken gelezen; het werd vertaald in het Middelnederlands.

Jacobus' laatste werk, de *Kroniek van Genua*, is geen kroniek in de gewone zin van het woord, een opsomming van gedenkwaardige feiten in chronologische volgorde, maar zonder onderlinge samenhang, noch is het een geschiedwerk dat de feiten in hun verband van oorzaken en gevolgen beschrijft. Het is een verhaal van de lotgevallen van de stad Genua vanaf de stichting tot aan Jacobus' eigen tijd, gezien als een opgang van de aardse stad naar het hemels Jeruzalem. In dit kader vindt Jacobus ruimte voor vele wetenswaardigheden en lessen; met name zet hij zijn denkbeelden uiteen over de plichten van de bestuurder, de burger en de huisvader. In

grote delen van de tekst roept hij het beeld op van Genua als een ideale stad, maar ten slotte heeft hij de harde werkelijkheid onder ogen te zien, als de stad zich niet alleen misdraagt in de wedijver met haar rivalen, zoals Pisa, maar ook, na de verzoening die Jacobus als aartsbisschop heeft bewerkt tussen de partijen, opnieuw door burgerstrijd verscheurd wordt. De stof van dit boek lijkt wel volkomen te verschillen van die van zijn voorafgaande werken; toch is hier onmiskenbaar dezelfde schrijver aan het werk. Niet alleen maakt hij ruim gebruik van wat hij in de *Legenda aurea* en de prekenbundels heeft gezegd, ook de scholastieke betoogtrant die werkt met indelingen en indelingen van indelingen komt telkens terug. De *Kroniek* wil de Genuezen onderrichten en vermanen, het is geschiedschrijving en morele en politieke onderwijzing tegelijk. Zo bood ook dit laatste werk materiaal te over als hulpmiddel bij de prediking.

Daarnaast schreef Jacobus een zestal kleinere werken. Twee daarvan zijn opgenomen in de *Legenda aurea*, hetzij door Jacobus zelf, hetzij door een latere redacteur: het *Leven van sint Syrus, bisschop van Genua* (87) en de *Verhandeling over de boeken geschreven door de heilige bisschop Augustinus* (120,420-521), al wordt de echtheid van het laatstgenoemde werk niet door iedereen erkend. In de loop van de tijd zijn nog meer werken aan Jacobus toegeschreven; hij wordt zelfs, ongetwijfeld ten onrechte, genoemd als de eerste vertaler van de Bijbel in het Italiaans.

De *Legenda aurea*

1 Legenden en legendaria

Legenda aurea of ‘Gulden legende’ is een titel die niet van Jacobus zelf afkomstig is; hij spreekt van *Legendae sanctorum*, ‘Legenden der heiligen’.¹ Maar wat is eigenlijk een legende? De moderne betekenissen ‘lieflijk, wonderschoon verhaal’ of, minder vriendelijk, ‘verhaal van zeer twijfelachtige waarheid’, die we in het woordenboek van Van Dale vinden, zijn kenmerkend voor de moderne tijd, waarin wonderen, engelen en demonen tot het rijk der fabelen worden gerekend. In de middeleeuwen bestond deze opvatting in het geheel niet. De middeleeuwse legende (*legenda*, ‘tekst die voorgelezen moet worden’) is het verhaal over het leven van een heilige, over zijn dood, soms ook nog over wonderen door hem na zijn heengaan verricht of over zijn translatie (overbrenging van zijn lichaam of relieken naar een betere plaats).² Zij heeft ten doel de lezer een ideale verwezenlijking van het christelijk geloof voor ogen te stellen en hem tot navolging op te wekken. Daarom hebben de idealiserende voorstelling en de voorkeur voor het wonderdadige de voorrang boven de nuchtere weergave van de feiten. Maar dit wil niet zeggen dat de legenden louter fantasieproducten zijn. Een voorbeeld kan ontleend worden aan de al vermelde geschiedenis van de verschillende levensbeschrijvingen van sint Franciscus (†1226). Nadat in de jaren na zijn overlijden enkele niet geheel bevredigende teksten in omloop waren gekomen, besloot de orde der franciscanen in 1266 twee nieuwe versies, de *Legenda Minor* voor gebruik in het koor en de *Legenda Maior* voor de lezing tijdens de kloostermaaltijd, als enig geldige te beschouwen en gaf opdracht de eerdere legenden te vernietigen. Het zal duidelijk zijn dat de franciscanen met de term *legenda* niet wilden suggereren dat deze nieuwe versies ‘van een zeer twijfelachtige waarheid’ waren, en ook de mate van ‘lieflijkheid’ speelde ongetwijfeld geen rol.

De legenden konden worden overgeleverd in individuele *libelli* (boekjes), maar

1 Maar de titel *Legenda aurea* kreeg het werk al tijdens zijn leven, zie Fleith 1991, 27; Häuptli 2014, 24.

2 H. Rosenfeld, *Legende*, Stuttgart 1982⁴, 1-2; Häuptli 2014, 24-30. Voor de translatie zie p. 27.

ze werden ook gebundeld in omvangrijke verzamelingen, *legendaria* genaamd.³ Dit begint in de westerse wereld mogelijk al in de zesde eeuw en krijgt duidelijker contouren in de achtste, negende eeuw. We kennen geen namen van personen die zulke bundelingen tot stand brachten, wat begrijpelijk is aangezien ze de teksten ongemoeid lieten. De *legendaria* waren een kostbaar bezit, vooral van rijke abdijen en kathedralen. Daar konden ze van groot formaat zijn en in een aantal boekdelen zijn ondergebracht.

In de laatste decennia van de twaalfde eeuw ontstaat naast deze traditionele *legendaria* een nieuwe vorm, de *legenda nova*. Men gaat ingrijpen in de tekst, door eigen opmerkingen, door herformuleringen en door het weglaten of samenvatten van minder geschikt of minder belangrijk geachte tekstgedeelten; vandaar ook de naam *abbreviationes*, ‘verkortingen’. Deze *legendaria* zijn van twee soorten: verzamelingen in één boek, van bescheiden afmeting en gemakkelijk te hanteren, die zich beperken tot de voor de gebruikers belangrijkste heiligen, en omvangrijke verzamelingen in meerdere boekbanden, die zich ten doel stellen zo volledig mogelijk te zijn wat betreft het aantal heiligen.

Het is te begrijpen dat de verzamelingen in één band voorzagen in de behoefte van armere kloostergemeenschappen en parochiepriesters. Ze kwamen daarnaast uitstekend van pas voor de in de vroege dertiende eeuw gestichte bedelorden, de franciscanen en dominicanen, die ermee op reis gingen om overal te prediken. In hun milieu ontstond een aantal verzamelingen in één deel. De rij wordt geopend door Jean de Mailly, aanvankelijk een clericus van het bisdom Auxerre, die in de jaren 1225-1230 zijn *Abbreviatio in gestis et miraculis sanctorum* schreef, ‘Verkort verslag van de daden en wonderen der heiligen’, ten behoeve van de parochiegeestelijkheid van het bisdom. Daarna trad hij in bij de dominicanen en bezorgde kort na 1234 een herziene en vermeerderde versie van zijn werk en in 1243 een nogmaals bewerkte versie. In 1277 hoofdstukken behandelt hij in de volgorde van het kerkelijk jaar enkele grote feestdagen, zoals Kerstmis en Maria-Boodschap, en verder de feestdagen van heiligen. Jean neemt een groot aantal specifiek Franse heiligen op. Zijn boek heeft een grote verbreiding gekend en werd nog in de dertiende eeuw in het Frans vertaald. Kort daarna, in 1245, voltooide een andere dominicaan, Bartholomeüs van Trente, zijn *Liber epilorum in gesta sanctorum*, ‘Boek van samenvattingen van de daden der heiligen’, na 1254 gevolgd door een tweede versie. Bartholomeüs behandelt veel meer heiligen dan Jean, al zijn 60 van zijn 355 hoofdstukken gewijd aan de liturgie van de veertigdagentijd en daarna. Hij besteedt veel aandacht aan

3 Vanaf de jaren 70 van de vorige eeuw zijn grote vorderingen gemaakt in het onderzoek van de *legendaria*. Tot de belangrijkste studies behoren Philippart 1977, Dolbeau 1981 en 2000 en Dubreil-Arcin 2011. Bronteksten zijn inmiddels beschikbaar in de kritische uitgaven van de *Legenda aurea* door Maggioni 1998 en Häuptli 2014 en van de *legendaria* van Bartholomeüs van Trente door Paoli in 2001, van Jean de Mailly door Maggioni in 2013, van Juan Gil de Zamora door Martín Iglesias en Otero Pereira in 2014 en van Roderik van Cerrato door Bassetti in 2016.

heiligen in Noordoost-Italië. Een derde dominicaan, Vincentius van Beauvais, stelde weliswaar niet een eigenlijk legendarium samen, maar in zijn *Speculum historiale*, ‘Spiegel van de geschiedenis’, bood hij in ruim 900 van de in totaal 3800 hoofdstukken samenvattingen van heiligenlevens. Dit werk kwam tot stand tussen 1244 en 1250 en onderging in 1254 nog enige uitbreiding. De markt was hier niet mee verzadigd. Nog in de dertiende eeuw traden drie andere schrijvers naar voren: Jacobus de Voragine met zijn *Legenda aurea*, de Spaanse dominicaan Roderik van Cerrato met *Vitas sanctorum*, ‘Levens van de heiligen’, en de franciscaan Juan Gil de Zamora, eveneens een Spanjaard, met *Legende sanctorum et festivitatum aliarum de quibus ecclesia sollempnizat*, ‘Legenden van de heiligen en van andere feesten die de Kerk viert’. De stroom van legendaria gaat hierna nog twee eeuwen door, maar voor ons onderwerp is vooral van belang dat de latere werken de *Legenda aurea* niet deden vergeten. Hoe zag dit werk eruit en hoe is zijn succes te verklaren?

2 De *Legenda aurea*

De *Legenda aurea* is bedoeld als een hulpmiddel ten behoeve van de prediking, als materiaal voor de preken die gehouden werden op de talrijke feestdagen van het kerkelijk jaar. In vergelijkbare legendaria, zoals dat van Jean de Mailly, vinden we deze doelstelling met zoveel woorden aangegeven in de voorrede, en zij geldt evenzeer voor het werk van Jacobus. Het blijkt ten overvloede uit verwijzingen als ‘vandaag’, ‘op deze dag’, ‘op de dag van vandaag’,⁴ waarmee hij niet op de verhaalde gebeurtenissen doelt, maar op de dag waarop de heiligen die er het middelpunt van zijn, met een kerkelijk feest worden gevierd. Het blijkt ook uit de zakelijke manier, zonder inleidende formules, waarop hij zijn bewijspplaatsen inleidt. Een voorbeeld uit vele, 67,166-167: ‘Het eerste nut is de inwoning van de goddelijke liefde. Johannes 16: Als Ik niet heenga, zal de Trooster niet bij u komen.’ Wie een preek voorbereidt, heeft daar genoeg aan.

Hoe zit het werk in elkaar? Het begint met een hooggestemde Voorrede, waarin Jacobus de tijd hier op aarde beschrijft als een geschiedenis van het mensdom in zijn verhouding tot God, met een indeling in vier tijdperken: afdwaling, vernieuwing, verzoening en vreemdelingschap. Deze tijdperken, zo legt hij uit, worden verbeeld in de liturgie van het kerkelijk jaar en bepalen de indeling van zijn werk.⁵ Op de Voorrede volgt de inhoudsopgave: een lijst van alle hoofdstukken, ingedeeld naar de vier tijdperken. Daarna komen de hoofdstukken, 178 in getal en van zeer ongelijke lengte. Ze zijn geordend ‘volgens de jaarkring’, dat wil zeggen in de volgorde van de

4 8,110.111; 37,54.91.93.102.135.136; 50,1.116; 67,21.195; 68,128; 81,160.171; 110,15; 115,176; 121,31.52.113; 141,134.140.149; 159,1.

5 Vgl. Dolbeau 2000, 345-393; 374 en P. Collomb, ‘Les éléments liturgiques de la Légende dorée. Tradition et innovations’ in Fleith – Morenzoni 2001, 97-122: 102.

2. Sint Andreas, apostel

DE NAAM – ¹Andreas betekent mooi of antwoordend, of mannelijk, van *andor*, man. ²Of Andreas staat voor *anthropos*, mens, van *ana*, omhoog, en *tropos*, kering, en betekent omhoog, naar het hemelse gekeerd en naar zijn Schepper opgericht. ³Hij was dus mooi in zijn levenswijze, antwoordend in zijn kundig onderricht, mannelijk in de marteling en *anthropos* in de heerlijkheid.

⁴Zijn marteldood is door priesters en diakens van Klein-Azië uit eigen aanschouwing opgetekend.

SINT ANDREAS, APOSTEL – ⁵Andreas en enkele andere leerlingen werden drie keer door de Heer geroepen. ⁶De eerste keer riep Hij hen om ze tot zijn kennissen te maken, namelijk toen op een dag Andreas bij zijn meester Johannes en een andere leerling stond en hij Johannes hoorde zeggen: 'Zie, het lam Gods, enz.' ⁷Meteen ging Andreas mee, samen met die andere leerling, en zag waar Jezus verblijf hield en zij bleven die dag bij Hem. Andreas zocht zijn broer Simon en bracht hem bij Jezus [Joh 1,35-42]. ⁸Maar de volgende dag gingen ze terug naar hun visserswerk. ⁹Later riep Hij hen voor de tweede keer, om ze tot zijn vrienden te maken, namelijk toen op een dag de mensenmenigte op Jezus afstormde bij het meer van Gennesaret, dat Zee van Galilea genoemd wordt, en Hij in de boot van Simon en Andreas stapte. Nadat ze een grote hoeveelheid vis hadden gevangen, riepen ze Jacobus en Johannes, die in een andere boot zaten, en gingen met Hem mee [Lc 5,1-11]. En opnieuw keerden zij naar hun eigen bezigheden terug. ¹⁰Maar daarna riep Jezus hen voor de derde en laatste maal, om ze tot zijn leerlingen te maken, namelijk toen Hij daar weer langs het meer wandelde en hen wegreep van de visvangst met de woorden: 'Kom achter Mij aan, Ik zal *«jullie tot vissers van mensen»* maken.' ¹¹Zij lieten alles achter en volgden Hem [Mt 4,18-20]. Van toen af bleven ze voor altijd bij Hem en keerden niet meer naar hun eigen bezigheden terug. ¹²Toch riep Hij Andreas en enkele anderen van zijn leerlingen nog om ze tot zijn apostelen te maken. Hierover wordt gesproken in Marcus 3: 'Hij riep tot zich die Hij had gekozen, enz.' [Mc 3,13-14].

2. Sint Andreas, apostel

¹³Na de hemelvaart van de Heer gingen de apostelen uiteen. Andreas verkondigde het geloof in Scythië en Mattheüs in Margundia.¹ ¹⁴Maar de mensen daar wilden niets van de prediking van Mattheüs weten. Ze rukten hem de ogen uit, sloegen hem in de boeien en sloten hem op in de gevangenis met de bedoeling hem enkele dagen later ter dood te brengen. ¹⁵Ondertussen verscheen een engel van de Heer aan sint Andreas en droeg hem op naar Margundia te gaan, naar sint Mattheüs. ¹⁶Toen Andreas antwoordde dat hij de weg niet wist, zei de engel dat hij naar het strand van de zee moest gaan en het eerste schip moest nemen dat hij daar aantrof. ¹⁷Hij deed dadelijk wat hem was opgedragen en kwam, geleid door de engel en dankzij een gunstige wind, in de stad aan. Hij vond de kerker van sint Mattheüs open en toen hij hem zag, vergoot hij vele tranen en gaf zich over aan gebed. ¹⁸Daarop schonk de Heer aan Mattheüs het genot van zijn beide ogen terug, waarvan de boosaardige zondaars hem hadden beroofd. ¹⁹Mattheüs vertrok en kwam in Antiochië. ²⁰Andreas echter bleef in Margundia. De bewoners, die woedend waren dat Mattheüs ontsnapt was, grepen Andreas, boeiden zijn handen en sleurden hem door de straten. ²¹Terwijl het bloed uit zijn wonden stroomde, bad hij voor hen en door zijn gebed bekeerde hij hen tot Christus, waarna hij vertrok naar Antiochië. ²²Dit verhaal over het blind maken van Mattheüs en over het herstel van zijn beide ogen door Andreas lijkt mij echter niet geloofwaardig. We zouden die grote evangelist dan wel heel erg tekortdoen, alsof hij niet voor zichzelf kon bereiken wat Andreas zo gemakkelijk voor hem gedaan kreeg.

²³Een jongeman van voorname familie had zich tegen de wil van zijn ouders bij de apostel aangesloten. Daarom staken zijn ouders het huis waarin hij met de apostel verbleef in brand. ²⁴Toen de vlammen al hoog oplaaidden, nam de jongen een flesje, sprenkelde water op het vuur en bluste de brand onmiddellijk. Zij zeiden: ²⁵'Onze zoon is een tovenaar geworden', ²⁶en terwijl ze over een ladder naar boven wilden gaan, sloeg God hen met blindheid zodat ze de ladder niet konden zien. ²⁷Toen riep iemand uit: ²⁸'Waarom doen jullie die zinloze moeite?' ²⁹God strijdt voor hen en jullie zien het niet. ³⁰Houd ermee op, dat Gods toorn niet op jullie neerdaalt.' ³¹Velen die hiervan getuige waren, kwamen tot geloof in de Heer. Maar de ouders stierven vijftig dagen later en werden in één graf gelegd.

³²Een vrouw die getrouwd was met een moordenaar, kon haar kind niet ter wereld brengen. Ze zei tegen haar zuster: ³³'Ga voor mij de hulp inroepen van onze meesteres Diana.'² ³⁴Toen haar zuster dat deed, zei de duivel tegen haar: ³⁵'Waarom roep je mijn hulp in? Ik kan je niet van dienst zijn. ³⁶Ga liever naar de apostel Andreas: hij kan je zuster helpen.' ³⁷Zij ging naar hem toe en bracht hem bij haar zuster, die in levensgevaar verkeerde. De apostel zei tegen haar: ³⁸'Je lijdt deze pijnen terecht, want je huwelijk is niet wettig,³ je hebt je met boos opzet zwanger laten maken en je hebt de-

1 Scythië is het gebied ten noorden van de Zwarte Zee. Margundia, dat in de brontekst (*De wonderen van de heilige apostel Andreas*) van Gregorius van Tours, Mermidona heet, is geen historische stad, maar zal ook in de omgeving van de Zwarte Zee gedacht zijn.

2 De godin Diana beschermde de vrouwen bij de bevalling.

3 Een moordenaar kon volgens het Romeins recht geen wettig huwelijk sluiten.

